Udtørringen af Hjeds-søerne kostede en fallit

Stiller man sig ved lågen ind til Veggerby kirkegård og skuer mod syd, får man en god fornemmelse af den store issø, som engang lå i dette kæmpemæssige »hul«.

Hele området mellem Veggerby i nord, Hjeds og Bustedgård i øst, Hyllested i sydvest samt Hjedsbæk i syd udgør en årtusind gammel dalsænkning, der engang har været vandfyldt. Også fra de stejle østskrænter ovre ved Bustedgård har man et storslået syn udover den brede dal.

Så sent som i midten af 1800-tallet fandtes der stadig reminiscenser af morænelandskabets store vandhul i form af de tre søer, Præstens Flasker, Lille Sø og Hjeds Sø. Hvor store arealer, der har været vanddækket, er svært at afgøre, men ifølge en indberetning fra 1832 dækkede Hjeds Sø alene omkring 50 hektar. Præstens Flasker blev angiveligt udgrøftet allerede i 1820'erne.

Nye tider kan begynde

I 1853 kom der ny ejer på Bustedgård, og proprietær Frederik Ferdinand Pedersen (1822-1910) var en fremskrid-

Hjeds Sø, Lille Sø og Præstens Flasker

Lavvandede søer, 10 km vest for Støvring. Udtørret omkring 1877. Oprindelig stor istidssø i hele dalsænkningen. Flere forsøg på kultivering, men stort set forgæves.

I dag ligger Hjeds Sø og Lille Sø delvis udyrket hen, kun Præstens Flasker dyrkes intensivt. Det uvejsomme område overskues fint fra skrænterne lige nord for Bustedgård.

Indsat øverst et udsnit, der viser rørunderføringen ved spanget og omløbet ved Kalstrup Mølle (se teksten).

Kortene er fra 1795, 1880 og 2000.

Rebild Kommune.

Koordinater: 6303434, 541916.

Proprietær Frederik Ferdinand Pedersen (1822-1910) var også en aktiv deltager i andre og væsentlig større landvindingsager. Han deltog bl.a. som kommissær i de landvæsenkommissioner, der i årene 1868-1874 afsagde en række kendelser, som banede vejen for udtørringen af den store Vilsted Sø ved Nibe.

tets mand. Allerede samme efterår gik han i gang med det projekt, der skulle ændre hele dalens udseende fuldstændigt ved at udtørre de tre søer.

Proprietær Pedersen ville tørlægge søerne ved at etablere et helt nyt vandløb til effektiv afvanding af området. Vandløbet skulle graves nede fra engene ved Nerup Sø vest for Hjedsbæk, op langs østsiden ved Bustedgård, tværs gennem Hjeds Sø, syd om Lille Sø og op langs Præstens Flasker til Kirketerp Præstegård. Herfra videre nordpå til Kalstrup Mølle.

Landøkonomisk virkede det indlysende at forsøge at forbedre afvandingen omkring Hjeds Sø.

Kun i tørre år var det muligt at bjerge 10-12 læs hø fra engene omkring søen. Det almindelige var, at de lå oversvømmede hen. I søen var der lidt fiskeri, her fandtes ål, gedde, aborre og brasen. Især de store brasen var værdsat af lokale folk, men ellers var der ikke meget at komme efter. Så væk med vandet.

Dog var det ikke alle, der delte den fremskridtsvenlige proprietær Pedersens syn på det skadelige vand. Datidens energiforsyning var i høj grad baseret på vandkraft, som blev udnyttet af de mange vandmøller overalt.

Både mølleejer og bønder var imod

Ejeren af vandmøllen i Kalstrup nord for Veggerby, Thøger Nicolaisen, var på ingen måde begejstret ved udsigten til proprietærens afvandingsprojekt. Nicolaisen havde brug for de opstuvede vandmasser i Hjeds-søerne til at holde vandhjulet i gang.

Blandt de lokale lodsejere havde mølleren også flere allierede. Bønderne frygtede, at en uddybning af vandløbet mellem Kirketerp Præstegård og møllen ville udtørre deres enge så meget, at der ikke længere kunne tages høslæt.

Efter fire års forhandlinger, i juni 1857, enedes landvæsenkommissionen og lodsejerne dog om et projekt, der fastlagde vandstanden (flodmålet) ved Kalstrup Mølle og bestemte vandløbets bredde for hele strækningen nede fra Nerup Sø og Hjedsbæk til mølledammen ved Kalstrup.

Hvad der sker i de følgende år, står ikke klart, men selve udtørringsprojektet kommer først i gang efter september 1874, hvor flodmålet ved Kalstrup Mølle atter ændres. Det sker på begæring af lodsejerne i Bradsted og Byrsted, og da det er amtsrådet, der betaler for landvæsenkommissionens arbejde, er der grund til at antage, at der må være sket fejl ved den tidligere kendelse.

Men nu skal det så være.

Proprietær Pedersen, brænderiejer Jacob Færch fra Nibe og krigskaptajn og vejinspektør Asmussen fra Ålborg har stiftet et interessentskab med det formål at tørlægge Hjeds Sø, Vester Sø (Lille Sø) og Flaskerne, og 4. december 1874 afholdes der møde på Bustedgård med lodsejerne.

Her træffes den aftale, at de bønder, der har jord ned til søerne, skal have halvdelen af søbunden, når tørlægningen er gennemført. Den anden halvdel skal tilfalde interessentskabet. Man forventede at kunne udtørre søen så meget, at vandet efter tørlægningen ville stå mindst en alen (63 cm) under søbunden.

Men hvad med vandforsyningen til møllen i Kalstrup?

Projektet

Det ambitiøse projekt skulle tørlægge søerne og afvande kærjorderne, men uden at berøve Kalstrup Mølle dens vandforsyning.

Dette billede af Hjeds Sø med Bustedgård inde på bredden er malet af Niels G. Rademacher i 1868, og det har hængt på Bustedgård. I dag er maleriet i privat eje.

Disse mænd gav i 1925 Hjeds Kanal dens nuværende løb fra Bustedgård til Kalstrup. Det forbedrede afvandingen så meget, at de udtørrede søer alle kunne pløjes med en traktor på jernhjul i foråret 1926. Fotomontage: Andreas Bekker.

Ideen gik ud på at forflytte vandløbet nede fra Hjedsbæk Mølle og helt op til Kalstrup Mølle, så det kom til at løbe uden om søerne, samtidig med at det opsamlede alle naturlige tilløb og kildevæld. På den måde ville Kalstrup Mølle fortsat have en rigelig forsyning med vand, mens vejen ville være banet for en tørlægning af søerne, da de ikke længere udgjorde en del af åsystemet.

Det forudsatte dog, at drænvandet fra søerne og kærene skulle have deres egen afløbskanal.

Først skulle det nye vandløb graves gennem kæret ved Bustedgård i øst og videre op gennem engene i Hjeds by og nord om Hjeds Sø over mod Vester Sø (Lille Sø). Her skulle den nye å løbe sammen med den gamle mølleå og derfra strømme videre op til Kalstrup Mølle. Afvandingsområdet ville på den måde blive forøget, så der også kunne komme mere vand frem til møllen. Samtidig ville forsyningen blive mere stabil, da søerne ikke længere skulle virke som magasiner.

Så var der vandet fra afvandingen af kærjorderne og søerne. Her var det som nævnt planen at grave en dyb grøft, der kunne føre dette »skadelige« vand uden om stemmeværk og mølledam ved Kalstrup Mølle.

I en halv meters dybde (1,5 fod) i forhold til det dybeste sted i Hjeds Sø skulle der graves en grøft fra Hjeds Sø og frem til Vestersø og derfra op til den eksisterende kanal, der allerede afvandede Flaskerne. Denne kanal skulle udbygges og uddybes, før den i en rørledning skulle føres under den gamle mølleå. Dette skulle ske umiddelbart opstrøms Mølledammen. Dernæst skulle kanalen føres udenom Kalstrup Mølle for at forenes med Binderup Å nedenfor møllen. Se denne

Man har et storslået udsyn over den brede ådal fra skrænterne ved Bustedgård. Næsten hele arealet ligner brak, men stadig tydeligt inddelt i fenner med forskellige grader af tilgroning.

Hvor Lillesø lå engang, græsser der jerseykvier i dag. Det meste af søbunden ligger dog hen som en mose med gråpil, dunhammer, mjødurt, kogleaks og brændenælder. Lillesø bør ikke forveksles med den kunstige sø bag Hyllestedgård.

detalje på kortudsnittet.

For at sikre at vandet ikke kunne sive fra åen og ind i afvandingskanalen, skulle der være mindst 12,5 meter (20 alen) mellem de to vandløb.

Søerne kan udstykkes

I Kirketerp Præstegård blev projektet forhandlet på et landvæsenkommissionsmøde 23. februar 1875 og igen den efterfølgende søndag. Møderne forløb ikke uden ballade.

Krigskaptajn Asmussen mødte med fuldmagt fra interessentskabet, mens ejeren af Kalstrup Mølle havde hyret prokurator A. Bentzen fra Nibe til at protestere mod projektet. Men det hjalp ikke. Kommissionen gik ind for projektet i sin kendelse, der blev afsagt 17. marts 1875. Den blev straks anket.

Så måtte Overlandvæsenkommissionen træde sammen 20. april 1875. Den omfattede bl.a. overkrigskommissær Harald Branth (1844-1915), den senere ejer af Sdr. Elkjær. Branth var en stor beundrer af Hedeselskabets første direktør E.M. Dalgas, og han tilplantede selv flere hundrede hektar hede. Sønnen C.C. Branth blev også landvindingsmand i 1940'erne, hvor han kultiverede strandengene på sit gods Sødringholm nord for Randers. Branth junior var tillige bestyrelsesmedlem i Hedeselskabet i en længere årrække.

Overlandvæsenkommissionen ville ikke ændre den afsagte kendelse. Man besluttede, at projektet »skulle søges fremmet«, og projektmagerne fik frist indtil 1. juli 1877. Nu kunne de komme i gang.

Tidsplanen holdt efter alt at dømme, for i årene 1878-79 udarbejdede landinspektør C. Ring fra Hjørring en udstykningsplan for interessentskabets arealer, hvorved der i alt blev fordelt knap 38 hektar tørlagt søbund mellem interessenterne.

Landinspektøren opdelte den tørlagte Hjeds Sø i 46 parceller og Vester Sø (Lillesø) i 19 parceller. Hver parcel var mellem 5000 og 7500 kvadratmeter, altså en halv til trekvart hektar.

Proprietæren må gå fra gården

Økonomien viste sig snart at være elendig i tørlægningsprojektet. Knap var arbejdet tilendebragt, før interessentskabet gik konkurs.

Ifølge auktionsrettens skøde af 10. december 1880 blev Hjeds Sø og Vestersø overdraget til fire nye ejere med en fjerdedel til hver.

Proprietær Pedersen havde set sig nødsaget til at belåne Bustedgård til op over skorstenen i et forsøg på at redde økonomien i landvindingsprojektet, men forgæves. Hjeds Sø kom til at koste ham ejendommen. Det siges dog, at det ikke var søen alene, der tog hans penge. Også nogle af de søde piger i Ålborg skulle have hjulpet til.

Da interessentskabet gik konkurs, måtte proprietæren gå fra Bustedgård. Syv »brave« mænd fra lokalsamfundet

med skolelæreren i spidsen skænkede imidlertid 100 kr. hver, så der kunne bygges et lille hus til den fallerede proprietær. Dette hus skal angiveligt have ligget i vejkrydset ved Lyngsø, umiddelbart vest for Præstens Flasker.

Den fhv. proprietær »Busted« Pedersen, som han blev kaldt, døde først i april 1910 i en alder af 88 år. Han blev begravet på Veggerby kirkegård.

Væk med møllen

Efter 25 år med afvandingsprojektet for Hjeds-søerne blev resultatet evalueret i 1902 af landinspektør Bruun fra Terndrup. Det skete på opfordring fra amtsrådet.

Bruun beskrev hele arrangementet med hovedvandløb og afvandingskanal, rørunderføring og mølledrift. Han konkluderede bl.a., at afvandingen af kærjorderne især i øst omkring Hjeds by, der blev drænet ud til Binderup Å, altid havde været mangelfuld, fordi dette hovedvandløb kun havde et fald på 1:6000 på grund af opstemningen ved Kalstrup Mølle.

Da hovedvandløbet var anlagt i kanten af bakkerne, hvor der var sandbund og mange væld, betød det også megen vedligeholdelse og store udgifter. Det samme gjorde sig gældende for den kanal, der udtørrede søerne.

Bedre blev det heller ikke af, at rørunderføringen med afvandingskanalen under mølleåen var underdimensioneret. Da hovedvandløb og udtørringskanal – trods projektets klare forskrifter – var anlagt for tæt på hinanden på strækningen fra Kirketerp Præstegård og op til rørunderføringen, sivede der store mængder vand fra hovedvandløbet over i kanalen.

Landinspektør Bruun konkluderede, at det i det hele taget kunne siges at være en »mindre heldig ordning«, der var tilvejebragt for afvandingen, navnlig af Hjeds Kær, men også for de udtørrede søer. Bruun anbefalede, at Kalstrup Mølle blev nedlagt for at løse problemerne.

Den anbefaling var møllerens ejer, H. Theilgaard, og størstedelen af lodsejerne enige om at følge.

I oktober 1903 blev der afholdt landvæsenkommissionsmøde om sagen. Resultatet blev, at lodsejerne langs Binderup Å købte opstemningsretten ved Kalstrup Mølle af mølleejer Theilgaard for 5700 kr. (350.200 kr. i 2008-værdi).

Hovedvandløbet blev nu nedlagt som offentligt vandløb og slettet i landskabet, hvorefter afvandingskanalen blev optaget som offentligt vandløb i 1905.

Rørunderføringen ved mølledammen blev fjernet, og man lod grave en række forbindelsesgrøfter, så det vand, der tidligere var ledt ud i hovedvandløbet, nu blev ført helt frem til afvandingsgrøften.

Mod et engangsbeløb fra lodsejerne på 500 kr. (30.700 kr. i 2008-værdi) påtog interessentskabet sig den fremtidige vedligeholdelse af afvandingsgrøften.

Præstens Flasker er et intensivt dyrket område med store flader med korn og opdelt af levende hegn. I NV-hjørnet ligger oldtidshøjen Barselshøj, hvor der pløjes og sås helt ind i foden af højen, og der pløjes også helt ud til asfalten. Vejen nord om Flaskerne hedder Lyngsøvej, og det var her »Busted« Pedersen tilbragte sine sidste år.

Isblåfugl kan træffes i Hjeds Kær fra allersidst i maj til de første dage af august. Hannen er ganske let at kende, men mindre eksemplarer kan især forveksles med almindelig blåfugl, samt med den meget sjældne ensianblåfugl, som kun findes i enkelte jyske kær. Lever på mange typer af åbne og blomsterrige lokaliteter med større bevoksninger af musevikke. Arten er relativ sjælden i Danmark. Udbredelsen er meget lokal, og arten er i kraftig tilbagegang. Foto: Torben Hvid.

Stadig masser af vand

I juni 1920 fremlagde Hedeselskabet et omfattende forslag til regulering af afvandingsforholdene, der åbenbart stadig ikke var tilfredsstillende.

En landmåler, der havde gennemgået forholdene året før, beskriver i sin målebog, hvordan arealerne trænger til dræning:

»Hjeds Sø eller Øster Sø, der kun bruges til høslæt, ikke til afgræsning, er også i høj grad vandlidende, så at høet selv i år flere steder ikke var bjerget. Den høje grundvandstand skyldes ikke trykvand, men derimod mangel på afløb, da arealerne her kun ligger nogle centimeter over åens vandspejl.

Vester Sø ligger en smule højere og kan i tørre somre efter høslæt bruges til afgræsning. Det mellem Øster og Vester Sø liggende interesseareal benyttes for en del til tørvegravning, men tørvene er mindre gode, og tørvelaget ikke ret tykt, så arealet ville blive bedre udnyttet ved at tage det under kultur efter den påtænkte uddybning af åen.«

Prisen for Hedeselskabets reguleringsprojekt ville være 58.000 kr. (1,14 mio. kr. i 2008-værdi) eller 355 kr. pr. tønde land. Det var mange penge. Jordværdien i Veggerby Sogn var i 1920 vurderet til 119 kr. pr. tønde land. Hedeselskabet må have været i stand til at skabe meget høje forventninger til et stort udbytte af projektet.

Trods ganske omfattende protester fra en lang række lodsejere godkendte Ålborg Amts landvæsenkommission projektet, der gav vandløbet sit nuværende forløb fra Bustedgård til Kalstrup. Det forbedrede afvandingen så meget, at de udtørrede søer alle kunne pløjes med en traktor på jernhjul i foråret 1926.

I dag er det kun en mindre del af de afvandede arealer, der kan dyrkes. Jorden har atter sat sig, så vådområderne breder sig.

I dag ligger det meste hen som brakjord

Veje er der ikke mange af, heller ikke markveje, i den gamle istidsdalsænkning, så vil man i dag have et indtryk af arealerne med de tørlagte Hjedssøer, så skal man op i højden. Fra østsiden er der et godt udsyn over det meste af dalen.

Næsten hele den udtørrede Hjeds Sø lå hen som brakjord i 2005, men var tydeligt inddelt i de gamle fenner med forskellige grader af tilgroning.

Lillesø (Vester Sø) er i dag mest en mose med gråpil, dunhammer, mjødurt, kogleaks og brændenælder – og så står der en plet violette haveasters midt i det hele, hvor nogen har smidt noget haveaffald. Her går også nogle Jersey-kvier og græsser.

Ved Hyllestedgård løber markvejen på en dæmning af opfyld med murbrokker gennem en lille sø, der enten er gravet eller også er en rest af den oprindelige sø.

Kirketerp Flasker eller Præstens Flasker dyrkes intensivt med store markblokke med korn og opdelt af levende hegn. I det nordvestlige hjørne ligger oldtidshøjen Barselshøj, hvor der pløjes helt ind i foden af højen. Langs landevejen er der sået korn helt ud til asfalten.

Lokalt taler nogle om at lade søerne genopstå, mens andre er godt tilfredse med tingenes tilstand. Jagten er der ikke noget i vejen med, siges det, så hvorfor ændre på det. Rådyr, fasaner og en hare i ny og næ kan der skydes ude i Hjeds-søerne.

Kilder

Forfatterens besøg på lokaliteten, 27. sept. 2005.

Jensen, Vaun Egede: Tørlægning af Hjeds Sø. Duplikeret rapport, 27 sider med fire kortbilag. 1999. Kan læses på www.veggerbysogn.dk

Fuglelivet i dag

Med tilladelse fra Dansk Ornitologisk Forening bringes her et uddrag af DOF-basen, der rummer et meget stort antal fugleobservationer fra alle betydningsfulde fuglelokaliteter i landet. Ønskes der en detaljeret og aktuel status for fuglelivet i Hjeds Kær, så brug dette link: www.dofbasen.dk

Herunder ses en oversigt over de 88 fuglearter (og racer), som var registreret fra **Hjeds Kær** pr. 4. august 2009. I parentes ses antallet af observationer og individer i alt.

Lille Lappedykker	(1/2)
Toppet Lappedykker	(13/110)
Gråstrubet Lappedykker	(1/1)
Skarv	(2/7)
Fiskehejre	(17/49)
Knopsvane	(11/49)
Sangsvane	(3/16)
Gravand	(13/108)
Krikand	(6/38)
Gråand	(16/317)
Taffeland	(4/28)
Troldand	(12/196)
Bjergand	(1/51)
Hvinand	(2/3)
Stor Skallesluger	(3/22)
Rørhøg	(1/1)
Blå Kærhøg	(1/1)
Spurvehøg	(2/4)
Musvåge	(16/51)
Tårnfalk	(7/11)
Agerhøne	(4/11)
Vagtel	(1/1)

Fasan	(11/40)
Vandrikse	(4/8)
Grønbenet Rørhøne	(8/12)
Blishøne	(9/75)
Strandskade	(3/5)
Vibe	(12/174)
Dobbeltbekkasin	(10/94)
Storspove	(4/155)
Svaleklire	(1/1)
Mudderklire	(1/2)
Hættemåge	(9/347)
Stormmåge	(5/24)
Sildemåge	(1/8)
Sølvmåge	(9/678)
Svartbag	(1/2)
Havterne	(2/3)
Ringdue	(13/169)
Gøg	(11/25)
Natugle	(1/3)
Isfugl	(5/6)
Sanglærke	(4/140)
Landsvale	(6/119)

Skovpiber	(1/3)
Engpiber	(8/483)
Hvid Vipstjert	(6/15)
Gærdesmutte	(13/57)
Jernspurv	(4/11)
Rødhals	(3/3)
Nattergal	(12/62)
Bynkefugl	(7/23)
Solsort	(12/85)
Sjagger	(11/252)
Sangdrossel	(3/3)
Vindrossel	(1/1)
Græshoppesanger	(2/4)
Sivsanger	(5/6)
Kærsanger	(5/18)
Rørsanger	(3/10)
Gærdesanger	(3/10)
Tornsanger	(6/118)
Havesanger	(5/12)
Munk	(2/29)
Gransanger	(5/19)
Løvsanger	(8/294)

Fuglekonge	(3/5)
Topmejse	(7/12)
Sortmejse	(1/1)
Blåmejse	(10/34)
Musvit	(13/75)
Skovskade	(1/2)
Husskade	(14/124)
Allike	(8/741)
Råge	(1/2)
Gråkrage	(11/478)
Stær	(13/297)
Skovspurv	(1/4)
Bogfinke	(11/119)
Grønirisk	(4/10)
Stillits	(3/12)
Grønsisken	(1/16)
Tornirisk	(7/13)
Lille Gråsisken	(2/6)
Dompap	(3/10)
Gulspurv	(13/410)
Rørspurv	(11/128)
Bomlærke	(10/140)

Herunder ses en oversigt over de 28 andre dyr (end fugle), som var registreret fra **Hjeds Kær** pr. 4. august 2009. I parentes ses antallet af observationer og individer i alt.

Spættet Bredpande	(2/9)
Stregbredpande	(1/17)
Skråstregbredpande	(1/1)
Stor Bredpande	(4/140)
Sortåret Hvidvinge	(1/1)
Stor Kålsommerfugl	(3/7)
Lille Kålsommerfugl	(2/4)

Grønåret Kål-sommerfugl	(3/29)
Aurora	(3/9)
Dagpåfugleøje	(2/10)
Admiral	(3/6)
Tidselsommerfugl	(2/15)
Nældens Takvinge	(3/31)

Brunlig Perlemor-sommerfugl	(3/350)
Okkergul Pletvinge	(3/4)
Hedepletvinge	(4/6)
Græsrandøje	(1/2)
Moserandøje	(1/30)
Okkergul Randøje	(4/522)
Violetrandet Ildfugl	(2/23)

Almindelig Blåfugl	(3/40)
Isblåfugl	(1/5)
Metalvinge	(1/15)
Muldvarp	(1/1)
Mosegris	(1/1)
Rådyr	(1/1)
Spidsmus sp.	(1/2)

Plantelivet i Hjeds Kær

TBU 11/20-1: Hjeds Kær

Hjeds Kær rummer artsrig eng- og mosevegetation med gøgeurt-bestande, hvis antal er faldende.

Vegetationstyper: Eng, mose

Højere planter: 1984: Kødfarvet Gøgeurt, Maj-Gøgeurt

Lokalitetskode: + E-V III s

Kilder: se Wind 1992.